

Pongrácz Alex

AZ ÁLLAM GAZDASÁGPOLITIKAI SZEREPVÁLLALÁSÁNAK VÁLTOZÁSAI¹

The Changing Role of the State in the Economic Policy

„[...] az állam a vezérlő értelem, a közhangulat alakításáért felelős központ, a fennálló erkölcsi és szellemi hatalmak csúcspontja, ennél fogva [pedig] briliáns eredmények elérésére képes. [...] Az állam a megfelelő társadalmi intézmények segítségével mindenkor nagymértékben befolyásolhatja a jövedelmek igazságosabb elosztását.”²

Dr. Pongrácz Alex PhD, egyetemi adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Közigazgatási Kar, Pongracz.Alex@uni-nke.hu

Az állam gazdaságpolitikai szerepvállalása az évszázadok folyamán komoly változásokon esett át, és különböző tartalmakkal telítődött. Az államérdek az abszolutizmus állama idején főként az uralkodó érdekeit juttatta kifejezésre, hogy aztán átadja a helyét a szabad versenyes kapitalizmus diktálta piaci szükségleteknek, az önérdetek sokszor hektikus birodalmának. A piaci kudarcok nyilvánvalóvá válása, a kapitalizmus ciklikus mivoltának felismerése és a tőke-munka ellentét eszkalálódása szükségeltett ahhoz, hogy az állam éjjeliőr pozíciót feladva, a 19. század utolsó negyedétől kezdődően fokozatosan a piac szabályozásának nagy fájába vágja fejszéjét. A szociális demokrácia ideájának befogadása, és a jóléti állam intézményeinek kiépítése a második világháborút követően mintegy három évtizednyi „boldog békeidőt” teremtett a nyugat-európai polgárok számára, lehetővé téve, hogy a széles értelemben vett közérdefogalom hatálya a középosztályt követően immáron az alsóbb osztályokra is kiterjedjen. A monetarista-neoliberális tanok dominánssá válása a 20. század utolsó negyedétől azonban azt eredményezte, hogy korábbi nemzetgazdasági pozíciójukhoz képest „perifériára” kerültek az államok,

¹ A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett Ludovika Kiemelt Kutatóműhely keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

² SCHMOLLER, Gustav von: The Idea of Justice in Political Economy, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 4, 1894, 39.

és kénytelenek voltak a jóléti állam leépítésének „projektjébe” fogni – ezzel párhuzamosan pedig ismét az önérdékkövetést posztuláló szabadpiaci mantrák kerültek a dobogó legmagasabb fokára. A neoliberais irányzatok ugyanis a piaci folyamatok primátusát, az állam gazdasági és társadalmi beavatkozásának drasztikus mértékű redukcióját, valamint a nemzetközi gazdasági integráció szükségességét hirdették. A 2008-ban kitört globális gazdasági és pénzügyi válság hatására azonban sokan gondolták újra a szabadpiaci mechanizmusokról korábban vallott tanaikat.

KULCSSZAVAK:

gazdaságpolitika, abszolutizmus, laissez-faire, szervezett kapitalizmus, jóléti állam, globalizáció, fejlesztő állam

The participation of the state in the economic policy has changed significantly over the centuries, and has been saturated with various contents. During the period of absolutism, the interests of the state expressed the ruler's interests in the first place, in order to give way later to the market needs of free competitive capitalism, the often hectic realm of self-interests. The obviousness of market failures, the recognition of the cyclical nature of capitalism and the escalation of the capital-labour opposition required that the state would incrementally accept the difficult task of regulating the market from the last quarter of the 19th century, leaving its watchman position. Adopting the idea of social democracy and building up the institutions of the welfare state after the Second World War has created about three decades of “happy times of peace” for Western European citizens, allowing by then the scope of the widespread concept of the definition of public interest to extend to the lower classes. However, the dominance of monetarist-neoliberal doctrines since the last quarter of the 20th century resulted in that the states became “marginalised” compared to their previous national economic position, and they were forced to start a “project” to break down the welfare state – in parallel, the free market mantras which required the following of self-interest took the highest level of the podium. Indeed, the neo-liberal trends proclaimed the primacy of the market processes, the drastic reduction of the state's economic and social intervention and the necessity of the international economic integration. But as a result of the global economic and financial crises which broke out in 2008, many people reconsidered their former beliefs about free market mechanisms.

KEYWORDS:

economic policy, absolutism, laissez-faire, organised capitalism, welfare state, globalisation, developmental state

Kautz Gyula az Eötvös Józsefnek és Lónyay Menyhértnek ajánlott nagy ívű monográfiájában vetette papírra azt a meglátását, miszerint a gazdasági élet, a „köz- és társadalmi háztartás” fejlődésével és tökéletesedésével párhuzamosan haladnak és tökéletesednek a „közgazdaságtani látkörre” vonatkozó elméletek is.³ Az államelmélet és a politikai gazdaságtan nagy gondolkodói által kimunkált elméletek pedig azt a tényt (is) reprezentálják, hogy mindannyiunk – de legalábbis a legtöbbszörünk – tudatában él egy optimális kép a helyes kormányzás mikéntjéről, valamint a köz- és a magánérdekek egyensúlyi állapotát, „Marshall-keresztjét” illetően. A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, az egyes gazdaságpolitikai korszakokban mi volt az uralkodó álláspont az állam és a piac szerepével kapcsolatban; mit tartottak relevánsnak a gazdaságpolitika főbb paramétereinek kialakítása során; végül a gazdaságpolitikai döntéshozók a manőverezési lehetőségeiket is figyelembe véve a közérdeket, avagy a magánérdeket részesítették-e (inkább) előnyben. A téma lehatárolása szempontjából meg kell említeni, hogy vizsgálatunk több időszakon „játsszódik”: az abszolút monarchiáktól kezdődően egészen a globalizáció hatására kialakult neoliberalis versenyállamig ível; sőt a 2008-ban kitört globális gazdasági és pénzügyi válság nyomán „újra felfedezett állam” potenciális feladat- és hatásköreit is elemezni kívánja.

Az egyes gazdaságpolitikai érák és trendfordulók tüzetesebb elemzését megelőzően röviden szólnunk kell az alapvető metodikai felfogásunkról. Úgy gondoljuk, hogy – az állam gazdasági szerepvállalását különböző skatulyákba besoroló felfogással szemben – az állami mozgáspálya átfogó íve egyfajta ingamozgásként értelmezhető.⁴ Ebben az értelemben az állam és a gazdaság relációja egy feltételezett mozgással ragadható meg, ahol „*az inga két kilengési végpontján a (szinte teljesen) szabad gazdaság, illetve a (szinte teljesen) korlátozott gazdaság állapotai állnak. [...] A kapitalizmus eddigi történeti korszakai során egy inga mozgását követte le, s a szabadság nehezen meghatározható jelzője az irányadó az inga egyes végpontjainak értelmezésénél.*”⁵ Az 1980-as évtizedtől kezdve érvényesülő dezetatizációs – az „államtalanítást” zászlóshajójára tűző – állomás ugyan az inga időleges visszalengését eredményezte, az elkövetkezendő esztendőkből azonban várhatóan olyan hatások fognak jelentkezni, amelyek az állami mozgáspálya ívét ismételten új mederbe terelik. A tanulmány konklúzióját némileg előre vetítve rögzíthetjük, hogy az állam szerepe tehát ma is változatlanul kulcsfontosságú „*a nemzetgazdasági tér és a munkaerő globális világgazdaságban történő pozicionálásában*”,⁶ és jelentősége az elkövetkezendő esztendőkből várhatóan tovább fog növekedni.

³ KAUTZ Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*, Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1868, 2.

⁴ SZIGETI Péter: *Világrendszernézében. Globális „szabad verseny” – a világgazdaság jelenlegi stádiuma*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2005, 87–89.

⁵ KÁLMÁN János: Az állam gazdasági szerepének változása, evolúciós megközelítésben, *Diskurzus*, 2013/1, 24.

⁶ BEESON, Mark: *The Rise and Fall (?) of the Developmental State: The Vicissitudes and Implication of East Asian Interventionism*. In: Ed. Low, Linda: *Developmental States: Relevancy, Redundancy or Reconfiguration?*, Nova Publishers, New York, 2004, 39.

1. AZ ABSZOLUTISTA ÁLLAM KORSZAKA

Niccolò Machiavelli felismerése, miszerint az államok fejlődése és virágzása nem a közöség, hanem a nagy vezetők műve és érdeme, illetőleg a politikai fejlődést nem az isteni gondviselés és az erkölcsi törvényszerűségek, hanem kizárólag az államérdek irányíthatja és irányítja, ezért a politika terepében ennek az érdekek minden más szempontot alá kell rendelni,⁷ valóságos skandalumként hatott a 16. század második évtizedében. Az a gondolat ugyanis, hogy az állam egyetlen ember személyiségén alapszik, az állam érdeke pedig azonos lehet egyetlen ember érdekével, rést ütött az államelmélet ama pajzsan, amely Platónról kezdődően az „eszményi állam” kialakításának lehetőségeit kereste. Az államérdek Guicciardini tanaiból derivált jelentéstartalma (*ragion di stato*) az erkölcsöt szintén nélkülöző – vagy nélkülözni kénytelen – hatékony hatalmi technikák alkalmazására hívta fel a figyelmet a hatalom megszerzése és megtartása során. Az államérdek fogalmának centrumba kerülése tehát azt is jelentette, hogy a korábban magas piedesztálra emelt erkölcsöt és a vallási kérdéseket lassan elkezdtek kirekeszteni a politikáról való gondolkodásból; továbbá annak a feltételezését, hogy az államnak saját, öntörvényű érdekei vannak, amelynek létét az állam java kívánja meg.⁸ A 16. század politikai gondolkodásában markánsá vált az az irányzat, amely a politikát a moráltól függetleníthető és független, autonóm célokkal rendelkező jelenségként tette, és a politikát elsősorban a hatalom megszerzésének és megőrzésének technikájaként fogta fel. A fogalom fejlődése folyamán a hatalom alanya mindinkább személytelenedett, bár az abszolutista uralkodók regnálása idején nagyon is személyessé vált.⁹ Az államérdek köntösébe ettől kezdve a legkülönbözőbb társadalmi csoportok érdekeit bújtathatták bele – az általunk vizsgált első fázisban, azaz az abszolutista állam korszakában éppen az uralkodó érdekeit tekintették az államérdekkel konformnak, hiszen úgy vélték, hogy az államérdek szolgálata aktívabb szerepet kíván meg az uralkodók részéről.

Az uralkodók tehát maguknak vindikálták a „*ragion di stato*” képviselését, így az államérdek reprezentálása terén „kizárólagos monopóliumra” tettek szert. Ekként az államérdek fogalma a 16. századtól kezdve abszolutista színezetet nyert, ahol a bel- és külpolitikai kihívások kezelése szükségessé tette, hogy az uralkodó a moralitás szempontjain felülke-
rekedve, autonóm szereplőként cselekedjék. Egy századdal később az abszolút uralkodók már az állam elemi érdekének egyedüli felismerőiként tetszelegthettek, akik egyedüliként képesek felmérni, hogy mi hasznos és mi káros az állam számára. Holdsworth említi, hogy amint az állam egyre nyilvánvalóbb területi és gazdasági egységgé kezdett válni, úgy az isteni abszolútumot a területi államok nevében fellépő uralkodók igyekeztek a maguk

⁷ Juhász Vilmos bevezetése. In: MACHIAVELLI, Niccolò – NAGY Frigyes: *A Fejedelemtől*, Officina Nyomda és Kiadóvállalat, Budapest, 1942, 5.

⁸ SASHALMI Endre: *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben, 1300–1800*, Kronosz Kiadó, Pécs, 2015, 96–99.

⁹ PACZOLAY Péter: *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*, Korona Kiadó, Budapest, 1998, 13.

számára kisajátítani.¹⁰ Ehhez persze arra is szükség volt, hogy elméleti igényként fogalmazódjon meg az erős nemzeti hatalom szükségessége, valamint a törvényes rend zálogaként funkcionáló erős hatalom megkonstruálása. A köznyugalom, közrend és közbiztonság iránti törekvés végül az európai államjog „első világos jogi fogalmainak” életre hívásához vezetett, s e fogalmak megszületésénél két „bába” játszott kiemelkedő szerepet. „A *jus publicum Europaeum* döntő fogalmát, a bel- és külpolitikailag szuverén államot [Bodin] összehasonlíthatatlan eredményességgel dolgozta ki. De a modern *Leviatánt* – amely négy formában jelenik meg –, az Isten és állat és ember és gép négyes kombinációját még nem értette meg. [...] Hobbes annál jobban megértette mindezt.”¹¹ Bodin és Hobbes remek elméleti legitimitációt szolgáltatott az erős hatalom alátámasztására: eszerint az alattvalóknak azért kell követniük az uralkodói pozícióban lévő személy által alkotott jogot, mert ő a szuverén. A szuverenitás első elméletei – Bodin fejedelmi, és Hobbes uralkodói szuverenitása – ekként az abszolút hatalomra törekvő fejedelmeket és királyokat patronáló ideológiai „támasszá” váltak.

A szuverenitásból fakadó felségjogok között már e korai munkákban is találhatunk gazdasági vonatkozásúakat: Bodin az állam „izomzatát” alkotó pénzügyi jogosítványok körében említi a pénz kibocsátását, ércartalmának meghatározását és az adóztatást. Hobbes a pénzverés joga mellett azt is rögzíti, hogy „a felségjogokhoz tartozik a teljes illetékeség azoknak a szabályoknak a kibocsátásában, amelyekből mindenki kiolvashatja, [hogy] milyen javakat élvezhet, és mit tehet anélkül, hogy bármely alattvaló társa részéről háborításnak legyen kitéve. És ez az, amit tulajdonnak nevezünk.”¹² (A tulajdonjog szabályainak rögzítésére vonatkozó kíváncsálgatás, illetve a tulajdon védelme már a polgári társadalom kialakulásának irányába mutat.)

A központosított monarchiák Nyugat-Európában élen jártak abban, hogy a középkor társadalmi formáival (a rendi tagozódással, a hűbéri kapcsolatokkal, a piramisszerűen felépülő, fragmentált szuverenitással) szakítva centralizálják a hatalmat, kodifikálják a törvényeket, és a nemzeti adóztatás mellett intézményesítsék az egységes piac kezdetéhez szükséges feltételeket is. Perry kiemeli, hogy az abszolutizmus gazdasági funkciói nem merültek ki az adórendszer és a hivatali szervezetrendszer működtetésével. A kor szak uralkodó tana ugyanis a merkantilizmus volt, amely a kereskedelem partikuláris gátjainak megszüntetését követelte a nemzeti területen belül, és arra törekedett, hogy egységes hazai piacot teremtsen az árutermelés számára. Mivel az állam erejét ezen a téren is növelni kívánták, méghozzá a többi államhoz viszonyítva, ezért bátorították a javak exportját, de tiltották például a nemesfém vagy a pénz kivitelét. Heckser plasztikus

¹⁰ Idézi: KECSKÉS László: Az állam gazdasági tevékenysége és az immunitás. Az immunitás-problémák átfogóbb szemléletéért, *Gazdaság-és Jogtudomány*, XV. kötet, 1981/1–2, 180.

¹¹ SCHMITT, Carl: *Ex Captivitate Salus. Egy német fogoly vallomása 1945/47-ből*, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2010, 43.

¹² BODIN, Jean: *Az államról*, ford.: Máté Györgyi – Csűrös Klára, Gondolat Kiadó, Budapest, [1576] 1987, 115–122.; HOBBS, Thomas: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*, (ford.: Vámosi Pál). Magyar Helikon, Budapest, [1651] 1970, 154, 156.

megfogalmazása szerint az állam egyszerre volt a merkantilista gazdaságpolitika alanya és tárgya.¹³ A gazdasági alrendszer tehát a klasszikus nemzetállami szuverenitás debütálásának időszakában – az abszolutista érában – de facto értelemben véve alárendelődött az állami érdekeknek.¹⁴ A merkantilizmus – a kapitalista vállalkozás szempontjainak adaptálása a politika terepére – nem titkolt célja az államvezetés hatalmának külső irányban történő megerősítése volt. Belpolitikai viszonylatban pedig a merkantilizmussal a modern államhatalom kialakítását próbálták meg elérni, közvetlenül a fejedelmi bevételek növelésével, közvetve pedig a népesség adóerejének fokozásával. Ez a fajta gazdaságpolitika a XIV. Lajos korabeli Franciaországban – Jean-Baptiste Colbert főfelügyelősége idején – érte virágkorát.¹⁵ Főfelügyelősége alatt megvalósult az állami pénzügyek reformja, az adórendszer átalakítása, az adóbázis kiszélesítése, illetve a belső iparfejlesztés támogatása – a magas védővámok bevezetése, az import megnehezítése, a protekcionista gazdaságpolitika alkalmazása, valamint az állami kölcsönök útján. Az állam kiterjedt gazdaságpolitikája révén támogatta a manufaktúrákat, az új iparágak meghonosítását, a külkereskedelmi társaságok létesítését, illetve az utak és kikötők építését. A merkantilizmus nemzeti változata az effektíve meglévő nemzeti iparágak rendszeres támogatását irányozta elő. A merkantilista gazdaságpolitikások a hazai tőkés ipar támogatását, a külföldi ipar versenyétől való védelmét elsőrendű nemzeti érdekek állították be.¹⁶

Az abszolutizmust taglalva röviden említést kell tennünk a magyar fejlődésről is. Az abszolutizmus politikai programja (főként Kollonich Lajos bíboros *Einrichtungswerkje* révén) hazánkban azt tételezte, hogy az állam a közjó őrzője, és ebben a minőségében felette áll az egyénhez kapcsolódó jogoknak (amin ekkoriban főként a nemesi kiváltságokat értették). Az állam ebben a felfogásban köteles felügyelete alá vonni a társadalmi élet minden szféráját (értve ezalatt a gazdasági tevékenységeket, az ipar és a kereskedelem reformját, a hitelügyek rendezését, a foglalkoztatás, az árak és bérek szabályozását, a pénz, a súly és a mértékegységek egységesítését, a szegényügyet, és az ésszerűtlen fényűzés megakadályozását). A „közjó” hatálya ugyanakkor – a retorikai fordulatok szintjén legalábbis – az egész társadalomra kiterjed, és nem áll meg a nemesi *natiók* szintjén; talán ennek is köszönhető, hogy számos olyan tevékenységi kört is „közügynek” tekintettek, amely a rendi szemlélet szerint korábban az államtól független privát ügyek kategóriájába tartozott. „Az *Einrichtungswerk* állama kompetensnek tekinti magát mindenben, ami az alattvalókat érinti; jogot formál arra, hogy a viszonyokat (a hatályos törvények, szokások, érzelmek, hagyományok ellenére, akár az alattvalókkal szemben) megváltoztassa, újraszervezze, ha a »közjó« úgy kívánja.”¹⁷ Talán nem véletlen, hogy az erőteljes germanizációt is

¹³ PERRY, Anderson: *Az abszolutista állam*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1989, 37–38.

¹⁴ GALGANO, Francesco: *Globalizáció a jog tükrében. A gazdaság jogi elemzése*, HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2006, 46.

¹⁵ Bővebben lásd WEBER, Max: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979, 276–277.

¹⁶ MÁTYÁS Antal: *A polgári közgazdaságtan története*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963, 19.

¹⁷ SCHLETT István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon. I. kötet. A kezdetektől a polgári átalakulásig*, második, átdolgozott kiadás, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004, 263.

szolgálni igyekvő tervezet végül a „minden elmélet halála a gyakorlat” igazságának áldozatául esett.

Később, a felvilágosult abszolútizmus keretei között viszont – ha rövidebb időre is – gyökeret tudott eresztetni az a felfogás, amely az uralkodó (mint egyén) társadalomformáló szerepét hirdette. Ez a világtkép az etikai idealizmussal való azonosulás révén olyan politikai viszonyokat kívánt teremteni, „*ahol az uralkodó végrehajtja a társadalom számára szükséges reformokat, legyőzi a műveletlenséget, s ezzel biztosítja népe jólétét és boldogságát, de egyúttal aláveti magát a törvényeknek; miniszterei sem élhetnek vissza a hatalommal, aminek következtében az állampolgárok szabadok lesznek*”.¹⁸ A felvilágosult abszolútizmus kormányzati filozófiájának középpontjában a kormányzás dolgaiban rutint szerzett, hivatása iránt elkötelezett („az állam szolgálja” típusú) uralkodó állt, aki a nép megbízottjaként uralkodik, és a közjó előmozdításán (alattvalói anyagi jólétének és földi boldogságának biztosításán, sőt a „tökéletes társadalom” elérésén) fáradozik. Raeff szavaival élve: a 18. századra a közjót immár nem megőrizni akarták, hanem tudatos politikával, rendeletek garmadája útján – a törvényhozás és az államigazgatás szervezetrendszerén keresztül – próbálták létrehozni.¹⁹

2. A LAISSEZ-FAIRE KORSZAKA

A francia *fiziokraták* az imént taglalt merkantilista szisztémát az úgynevezett természetes rend, a „*l'ordre naturel*” pozíciójából kritizálták, észszerűtlennek és természetellenesnek titulálva azt. A merkantilizmussal szemben a gazdasági élet szabadságának követelése a „*laissez faire, laissez aller*” hívószavának csatasorba állításával történt meg.²⁰ A fiziokraták a „piaci despotizmus” igazi híveinek bizonyultak, akik szerint a főhatalom pusztán azért létezik, hogy a pozitív törvények formájában kinyilatkoztassa a tulajdon, és az ettől elválaszthatatlan szabadság jogának megőrzését. A „*laissez-faire*” valójában tehát a tulajdonjogot, és a kereskedelem szabadságát jelentő természeti törvény abszolút tiszteletét jelentette.²¹ A magántulajdon szentsége, a gazdasági erők szabad érvényesülése, továbbá a vagyonosodásnak egyedül a munkán, illetve a vállalkozói készségen alapuló eredete itt már teljes prioritást élvezett. A fiziokraták központi tétele, hogy a gazdasági életben

¹⁸ ifj. BARTA János: *A nevezetes tollvonás*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 69.

¹⁹ RAEFF, Marc: *The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change Through Law in the Germanies and Russia, 1600–1800*, Yale University Press, New Haven – London, 1983, 5. Idézi: SASHALMI: *i. m.*, 263.

²⁰ A „*laissez-nous faire*” mondást hagyományosan egy Legendre nevű kereskedőnek tulajdonítják, aki e szavakat Colberthez intézte a 17. század végén. Colbert azon kérdésére ugyanis, hogy miként segíthetne neki, a következő frappáns válasz érkezett: „*Nous laissez faire*”, azaz „*hagyjanak békén*”. Az első író, aki e kifejezést használta, d'Argenson márki volt (1751), aki az állam kereskedelembé való be nem avatkozásából adódó gazdasági előnyökért harcolt. Ő fogalmazta meg azon tézist is, miszerint „*a jobb kormányzáshoz kevesebbet kell kormányozni*”. Idézi: KEYNES, John Maynard: *The End of Laissez-faire*, Leonard & Virginia Wolff, London, 1926, 18.

²¹ DARDOT, Pierre – LAVAL, Christian: *A globálrezon. A neoliberalizmus múltja és jelene*, Egykettő Kiadó, Budapest, 2013, 45–47.

szabadon működő „természeti erők” spontán módon megvalósítják a gazdasági folyamatok összhangját. A piac önmagában, az állam beavatkozása nélkül is képes a társadalom problémáinak megoldására; a gazdasági szabadság korlátozása, és a gazdasági életbe történő külső beavatkozás csak anomáliákhoz vezet.²²

Az állam gazdasági jelenlétével kapcsolatos létjogosultságot a gazdasági individualizmus talaján álló Adam Smith próbálta meg első ízben markánsan – de tudományos alapokra helyezve – cáfolni. Smith a megerősödött polgárság érdekeit védve támadta az állam gazdasági-kereskedelmi protekcionizmusát. *„Bízok a tőkés gazdaság életerejében, meg van győződve arról, hogy a társadalom gazdagsága akkor gyarapodik a legnagyobb mértékben, a termelőerők akkor fejlődnek a legjobban, ha a gazdasági életet magára hagyják, ha a gazdasági élet belső erői spontán módon érvényesülhetnek, ha a gazdasági mechanizmus szabadon működhet.”*²³ A *nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata* című munkájában (1776) egy olyan társadalmi, gazdasági és politikai rendszer képét vázolta fel, amelyben az erőszakmentes, önkéntességen alapuló csereviszonyok dominálnak, a kormányzati felügyelet korlátozott, és az emberek a spontán módon szerveződő, csak a természetjog rendszere által meghatározott viszonyokban állnak egymással. Egy ilyen társadalom szerződéses viszonyra épül, legfontosabb alapelvei pedig a tulajdon szentsége, az egyén szabadságának princípiuma, és az önkéntes csere konstrukciója, amelyet semmilyen személy és erőszak sem korlátozhat. Az egyén céljainak eléréséhez vezető egyetlen legitím út a gazdasági teljesítménye – azaz a javak termelése, illetve cseréje – lehet.²⁴ Smith a piacot olyan összekötő kapocsnak tekintette, amely egye- sítí az embereket a gazdasági tevékenységükben, az önérdéket pedig a (köz)gazdaság egész rendszerének mozgatóerejeként tételezte.²⁵

A Smith által exponált tanok háttérében a társadalomról és a gazdaságról vallott korábbi felfogás ellenében végrehajtott „kopernikuszi fordulat” állt. A változásokat tulajdonképpen az generálta, hogy a 17. századtól kezdődően fokozatosan felülkerekedett a „gazdasági ember” (*homo oeconomicus*) eszmény(kép)e, nyomában a polgári társadalom önérdék- követő, a magántulajdonára és a magánönzésre koncentráló individuumával, és az ön- szabályozó piac ideáljára építő társadalmi-gazdasági formával. Ágh meglátása szerint a liberalizmus eme elmélete az individualizmus „végigvitt” elvét jelenti, amelyben az állam azáltal instrumentalizálódik, hogy a magántársadalom védelmére szolgáló eszközzé degradálódik. A polgári forradalmak nyomán alkotott első törvények deklarálták ugyan a magánember jogait, ezek azonban eleinte kizárólag a „gazdasági ember” jogai voltak (és a közkeletű hiedelemmel ellentétben nem a szabadság, illetve az egyenlőség politikai szintre való kiterjesztését jelentették).²⁶ A 19. század derekáig gyakorlatilag ez a mentalitás

²² MÁTYÁS: *i. m.*, 43–44.

²³ Uo. 72–73.

²⁴ ZELLER Gyula: *Létezik-e Smith probléma, avagy mennyire egységesek Adam Smith nézetei?*, Pécsi Tudomány- egyetem, Közgazdaságtudományi Kar Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézete, Pécs, 2009, 6–7.

²⁵ HELLER Farkas: *A közgazdasági elmélet története*, Gergely R. Könyvkereskedése, Budapest, 1945, 15.

²⁶ ÁGH Attila: *A polgári demokrácia mítosza és valósága*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986, 14–15.

uralta a politikai gondolkodást: eszerint a korlátok nélküli szabad verseny, az individuális jogok sérthetlensége, a törvény előtti egyenlőség biztosítása és a magántársadalom automatizmusában való hit a fejlődés záloga. A láthatatlan kéz gyakorlatilag egyedül képes arra, hogy harmonizálja a szabadpiac individuális szereplőinek egymással ellentétes érdekeit; az érdekkiegyenlítésről, a piac egészséges működéséről – következőképpen a közösség lehető legnagyobb jólétéről – pedig végső soron a kereslet és kínálat törvényének automatikus működése gondoskodik. Smith erre tekintettel csak meglehetősen szűk terepet engedett az állam ténykedésének: az állam feladat- és hatáskörét az ország védelmének garantálásában, az igazságosság gyakorlásának biztosításában, valamint a közművekről és a közintézményekről való gondoskodásban szabta meg.²⁷

Ágh azonban jogosan mutat rá, hogy minden demokratikus struktúra feltételezi a közérdek és a közjó reális létezését is. Ha a társadalomban csak az önérdék és az egyéni javak „nominalizmusa” uralkodna, akkor valójában a demokráciának sem lenne értelme. „A demokrácia létezése és a demokratikus struktúrák fejlődése valójában a közérdek – közakarát – közjó létezésén áll vagy bukik.”²⁸ A tőkés társadalom és a szabadversenyos kapitalizmus ember-, gazdaság- és eszményképe a korábbi szabályrendszer helyébe a piac mindent átható uralmát léptette; azon piacét, amelyet – a társadalmi normáktól elkülönülten – immáron a saját „törvényszerűségei” vezéreltek. Tönnies szerint a *Gemeinschaft*-ből a *Gesellschaft*-ba való átmenet lényege éppen abban állt, hogy a hűséget és a bizalmat az elvi bizalmatlanság, és az atomjaira hullott csoportok versengő racionális egységei váltották fel, akik az érdekkellentéteiket szerződéses úton nivellálják. A „társadalom” mint szervezési mód és a kapitalizmus mint termelési mód általános térnyerése a hagyományos közösségi szövődések fellazulásához, és újfajta szemléletmódok „piedesztálra emeléséhez” vezetett. Ennek szimptomája, hogy a pénztőke általánossá vált a földbirtokhoz – mint az „*azonos időben élő tömeg összetartozását*” szimbolizáló, a vér közösségéhez járuló entitáshoz – képest; a családjogi és birtokjogi viszonyok – mint közösségi szövetségviszonyok – pedig jelentőségüket veszítették a vagyon- és kötelmi jogi relációkkal szemben. Az átalakulás tünete az is, hogy míg korábban a családi életet a hagyományok bázisképző ereje mellett „*a képzelet számára jelenvaló, hűséges rokoni és barátságos lényre*” irányuló vallás hatotta át, újabban a közvélemény (az Ortega által elemzett „*tömeg és sokaság uralma*”) vált hivatottá arra, hogy jóváhagyja a politikát és a törvénykezést „*mint helyeset és bölcset*” – vagy éppen elítélje mint helytelen és ostobát.²⁹ Az említett folyamatokkal összefüggésben – Spengler szavával élve – megjelent a nagyvárosi lakos „*újnomád parazitája*”, „*az alaktalanul hullámozó tömegben fellépő, tradíciókat nélkülöző, vallástalan, intelligens és terméketlen tényember,*

²⁷ SMITH, Adam: *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, The Third Volume, Charles Knight & Co., London, [1776] 1843, 490–491.

²⁸ ÁGH: *i. m.*, 121.

²⁹ TÖNNIES, Ferdinand: *Közösség és társadalom*, Gondolat Kiadó, Budapest, [1885] 2004, 202–203., 214–215., 234–235. Ortega említett elemzésére nézve lásd ORTEGA Y GASSET, José: *A tömegek lázadása*, Második kiadás, Hindi András Könyvkiadó és Könyvterjesztő Vállalata, Budapest, 1943.

aki mély ellenérzéssel viseltetik a földművesnéppel, és annak legmagasabb rendű alakjával, a vidéki nemessel szemben.³⁰

Az egoizmus minden téren történő eluralkodása már ekkor magában rejtette a később felszínre is törő anomáliákat. „A történelem is azt mutatja, hogy sem az önérdék, sem az élvezetek hajhászata alapján nem fejlődik a társadalomgazdasági jólét, és hogy éppen ezzel ellenkező okok teszik azt virágzóvá. [...] Mindenütt, ahol az élvezethajhászat nagyobb a munkánál, ahol a fogyasztás nem párosul önuralommal, az önérdék a közérdekkel, ott a gazdaság tartós virágzása lehetetlen.”³¹

Így is történt. Az árucserre korábbi (Smith, illetve David Ricardo által tételezett) modelljeiről a verseny, a kompetitív logika modelljére való áttérés összességében azt eredményezte, hogy gyökeret vert az a szociáldarwinista felfogás, amely szerint „az emberiség fejlődése megköveteli egyes alkotó elemeinek feláldozását”. Míg Smith és Ricardo úgy gondolták, hogy az átlagos termelékenység szakosodásával járó növekedés folytán mindenki az árucserre bővülésének nyertesévé válik, addig a liberális gondolkodás súlypontját az élet „szükségszerű részeként” felfogott verseny fontosságára áthelyező Spencer már másként gondolkodott. A konkurencia ettől kezdve a társadalmi fejlődés igazi motorjává vált, a leggyengébb vállalkozások, egyének és nemzetek pedig úgy jelentek meg ebben a világképben, mint az élet természetes fejlődésével szemben emelt, legyőzendő akadályok. A „szociális konkurencializmus” az egyéni és a kollektív létezés, az országon belüli és a nemzetek közötti élet általános szabályává emelte a versenyt.³² A természetes kiválasztódás darwini tanainak félreintertérlésével az amerikai mágnások a felhalmozott kapitalista vagyonok gyarapodása mellett érveltek. Ráadásul ezek az üzleti érdekek a vállalati lobbijelenségének közvetítésével a politika terepében is hamar megjelentek. Theodore Roosevelt már 1910-ben úgy fogalmazott, hogy „pontosan ugyanúgy, ahogyan a polgárháború előtt a gyapot és a rabszolgaság speciális érdekei politikai egységünket fenyegették, most a speciális üzleti érdekek túlságosan gyakran ellenőrzik és rontják meg a kormány embereit és módszereit a saját profitjukért.”³³ Mivel az állam pusztán a közszabadság érvényesülése felett örködött, és csak a folyamatosan több terjeszkedési szabadságot követelők igényeire reagált, a szolidaritásra és társadalmi egyensúlyra törekvő szociálpolitikát alig folytatott. A gazdasági fejlődés útvesztőiben eltévedve az államok szinte alig-alig tettek valamit polgáiraik szociális helyzetéért. A gazdasági cselekvés szabadságfokának mind nagyobb növelésével eleget tettek ugyan a liberalizmus által támasztott elvárásoknak (az önérdék korlátlan érvényesítésének), ez azonban óhatatlanul a közérdek, és az egyenlőségi viszonyok csorbulásához vezetett. A háborítatlan piacgazdaság a szabad versenyes kapitalizmus keretei között a tőke újabb és újabb haszonnal járó működésére tekintettel keveseket tett gazdaggá,

³⁰ SPENGLER, Oswald: *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*, I. kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, [1918] 1995, 69–70.

³¹ FÖLDES Béla: *Társadalmi gazdaságtan (Nemzetgazdaságtan)*. I. kötet. *A társadalmi gazdaságtan elemei*, Athenaeum Irodalmi Nyomdai Rt., Budapest, 1910, 43.

³² DARDOT–LAVAL: *i. m.*, 140., 141.

³³ ROOSEVELT, Theodore: *The New Nationalism*, The Outlook Company, New York, 1910, 12.

sokakat viszont annál szegényebbé. Nem véletlen, hogy Dickens regényeinek központi motívuma az égető szegénység volt, ahogy az sem, hogy Madách hőse a londoni színben a szabad verseny erőiben való csalódásának adott hangot.³⁴

A „történelmi kapitalizmus” egyre kevésbé állt összhangban a liberális iskolák piaci harmóniát idealizáló elméleti sémáival. A nagy kartellek megjelenése fokozatosan számolta fel a kis gazdálkodó egységek kapitalizmusát. Az oligopóliumok és monopóliumok megállapodásai, árdiktáló és ármanipuláló gyakorlatai romba döntötték a mindenki számára hasznos, tisztességes verseny képzetét. A közvélemény egyre nagyobb része mindinkább nagystílusú csalókat, semmint a haladás bajnokait látta az üzletemberekben. A tömeges korrupció, a politikai elittel egyre inkább szimbiózisba kerülő oligarchák rendszere a politikai demokrácia értékeinek megkérdőjelezésével fenyegetett. A menedzserek, a pénzemberek és a hozzájuk kötődő politikusok nagyon is látható keze megrendítette a láthatatlan kézbe vetett optimista hitet.³⁵ A liberalizmus ezért legkésőbb az 1880-as évektől kezdve Európaszerte válságba került: valamennyi iparosodott országban, ahol a szociális reformok teret nyertek, a klasszikus liberális dogmák (a kereskedelem szabadsága, a magántulajdon szent-sége, a piaci egyensúly erényei) kérdőjeleződtek meg.

3. AZ ÁLLAMI BEAVATKOZÁS INTENZÍVVÉ VÁLÁSA

A *laissez-faire* dominálta rendszer eresztékei a 19. század menetében tehát végleges és helyrehozhatatlan romlásnak indultak. A gazdasági liberalizmus korszaka talán még megengethette magának, hogy „a végső döntéseket a véletlenre, a gazdasági és társadalmi élet önmaguktól egyensúlyba kerülő erőinek csodáira bízva”,³⁶ de hamar egyértelművé vált, hogy ez a végzetesnek bizonyuló fatalizmus nem szült mást, csak „vért, verítéket és könnyeket”. A negatív jelenségek tárházának gyarapodását szemlélve egyáltalán nem meglepő tehát, hogy a hatalmi egyensúly rendszerére, a nemzetközi aranystandardra, az önszabályozó piac dogmájára és a liberális állam krédójára építő³⁷ 19. századi civilizáció a válság jeleit kezdte mutatni. Ennek nyomán egyre többen vonták le azt a következtetést, hogy a konjunkturális ciklusokat és tömeges munkanélküliséget produkáló „hagyjunk mindent a sorsára” alapelv a hatékonyság tekintetében nem veheti fel a versenyt a közösség alapvető

³⁴ Ádám *Az ember tragédiájában* a következőképpen ad hangot a szabad versenyes kapitalizmussal kapcsolatos illúzióvesztésének: „Ismét csalódtam, azt hivém, elég/ Ledönteni a múltnak rémeit/ S szabad versenyt szerezni az erőknél./ Kilöktem a gépből egy főcsavart./ Mely összetartá a kegyeletet./ S pótolni elmulasztám más erősbél./ Mi verseny ez, hol egyik kardosan/ Áll a mezetlen ellenek szemében./ Mi függetlenség, száz hol éheznek./ Ha az egyes jármába nem hajol./ Kutyáknak harca ez egy koncz felett.” Lásd Szerk. ALEXANDER Bernát: *Madách Imre munkái*, Franklin Társulat, Budapest, 1904, 144.

³⁵ DARDOT–LAVAL: *i. m.*, 127.

³⁶ MANNHEIM Károly: *Korunk diagnózisa (Diagnosis of Our Time)*. In: Szerk. FELKAI Gábor: *Mannheim Károly, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999, 161.*

³⁷ POLÁNYI Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*, Napvilág Kiadó, Budapest, [1944] 2004, 25.

érdekeire építő koordinációs szükséglettel. Mannheim a krízis tüneteit vizsgálva egyenesen oda konkludált, hogy a szabadság csak akkor vívható ki igazán, ha annak előfeltételeit a „közösség demokratikus úton egyeztetett kívánalmi értelmében szervezzük meg”. A „szabadság érdekében történő szervezést” (*Planning for Freedom*) egy frappáns metaforán keresztül érzékeltetve kiemelte, hogy „egy zenekar karmestere a különböző hangszereket koordinálja, és rajta áll, hogy ez a koordinálás az egyhangúságot vagy a sokféleséget juttatja-e diadalra. [...] A társadalom területén [...] az igazi koordinálás egész egyszerűen csak kiterjedtebb gazdaságot és a rendelkezésre álló társadalmi technikák célszerűbb alkalmazását jelenti.”³⁸

Mit is jelentett az új szerepfelfogással felruházott, az *Újvilág-szimfóniát* dirigáló karmester tevékenysége a gyakorlatban? Mindenekelőtt annak felismerését, hogy a kapitalizmus szervezeti változásaira, az egyre éleződő osztálykonfliktusokra, és az új nemzetközi erőviszonyokra tekintettel a kormányzati beavatkozás gyakorlati szükségletté vált. A társadalmi fejlődés olyan irányba kezdett konvergálni, ahol „az állam beavatkozása egyre nagyobb körre terjed. [...] Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya – mindenre kiterjedő állami szabályozás és tökéletes szabadság ennek a szabályozásnak a megállapítására vagy megváltoztatására: ez a fejlődés ideálja” – állapította meg Somló Bódog.³⁹ „Talán most a közgazdászok legfontosabb feladata, hogy újfent különbséget tegyenek a kormányzat agendája és non-agendája között, a politika feladata pedig olyan kormányzati forma megalkotása a demokrácián belül, ami képes megvalósítani az agendát” – írta Keynes a modern kapitalizmus kollektív cselekvés általi lehetséges tökéletesítéséről értekezve.⁴⁰ A *Leviatán* újbóli megerősítésének gondolata ebben a korszakban egyre inkább találkozott az emberek védelem, közösségi célú intézmények, oktatás és társadalombiztosítás iránti növekvő igényeivel.

A 19. század végétől expanziónak indult az állami szerepvállalás mértéke. Ennek hátterében először csak az az elgondolás állt, hogy meg kell akadályozni a krónikus időszakot élő egyéni vállalkozások összehangolatlan működésének negatív következményeit: a kisebb vállalkozások csődbe menetelét, és a vállalkozók csődbe menetelének katasztrofáját. „A liberalizmus akkor szűnt meg, amikor a vállalkozások támogatásra szorultak, és a bankcsődök komoly zavarokat okoztak – röviden akkor, amikor az »államnak« be kellett avatkoznia annak érdekében, hogy enyhítse a szervezet akadozó működéséből származó feszültségeket.”⁴¹ A 19. század alkonyára aztán már bizonyos gazdasági anomáliák megoldása is az államra hárult, így az állam gazdaságot befolyásoló szerepe is permanens növekedésnek indult. Az állami feladatok skálája kibővült a szolgáltató, illetve gondoskodó funkciókkal: az állam a közüzemek útján – avagy a magánvállalkozások állami

³⁸ MANNHEIM: *i. m.*, 159.

³⁹ SOMLÓ Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*, Második kiadás, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1907, 192.

⁴⁰ KEYNES: *The End of Laissez-faire*, *i. m.*, 40–41.

⁴¹ MANNHEIM Károly: *Szabadság, hatalom és demokratikus tervezés (Freedom, Power and Democratic Planning)*. In: Szerk. FELKAI: *i. m.*, 232.

patronálásával – infrastrukturális közszolgáltatásokat is szervezett, majd lassan jóléti intézmények működtetésébe is fogott. Magyary a posztindusztriális államról írva már a tevékenységek széles választékát említhette: tudniillik ez az állam magára vállalta az „utak, hidak, vasutak építését, a közlekedés fejlesztését; iskolák állítását, múzeumok, színházak, kutatóintézetek létesítését és más kulturális feladatokat; [...] kórházak, elmeógyógyintézetek stb. létesítését, [...] a pénzérték és hitelintézetek szabályozását, az ipar fejlesztését; egyre több szociális feladat megoldását, a társadalombiztosításnak széles körű kiterjesztését”.⁴²

E koncepció érvényre juttatása azonban ekkor még nem foglalt magában szociális „összetevőket” – általános egyetértés a leginkább csak abban mutatkozott, hogy „a kereskedelmi szabályozás manipulálása, a termelés jogtalan korlátozása vagy az árak mesterséges emelése sérti a közérdeket.”⁴³ Kiterjedt jóléti juttatási rendszerről a fejlődés eme fázisában még nem beszélhetünk: a szociális segélyező állam alacsony szintű, pusztán a létfenntartáshoz szükséges juttatásokat biztosított az érintettek számára. Jellemző tevékenysége a jövedelemigazolásához kötött segélyezés volt, az „érdemes” és „érdemtelen” szegények közötti differenciálással, a helyi hatóságok diszkrecionális jogkörévé téve azt a lehetőséget, hogy a juttatásokat, illetve a jogosultsági kritériumokat a helyi munkaerőpiac feltételeihez igazítsák.⁴⁴ Már az első világháború során intézményesített hadigazdálkodást követően, a háború befejezésével párhuzamosan folytatódott azonban az állami intervenció a gazdaság szférájában, mégpedig a lakásellátás és a munkalehetőség-teremtés formájában. A weimari köztársaság alkotmánya pedig már egyenesen a gazdasági élet vezérlő elvéve tette a szociális igazságosság követelményét, rögzítve, hogy az egyének gazdasági szabadságát határok közé szorítják a mindenki számára biztosítandó, „emberhez méltó élet” feltételei. Ezek a kissé homályosan megfogalmazott paraméterek a szociális szempontok mentén korlátozhatónak ítélték a kereskedelmi és az iparüzési szabadságot, a szerződési szabadságot, de még a tulajdon szabadságát is. Nem véletlen, hogy a weimari alkotmány egyik elhíresült cikkelye éppen arról rendelkezett, hogy a tulajdon kötelez, használatának pedig a közjót kell szolgálnia.⁴⁵ *Summa summarum*, a gazdasági liberalizmus „Csend szimfóniája”, amely az államot az „éjjeliőr” szerepkörére kárhóztatta, fokozatosan elveszítette a vonzerejét, átadva a pálcát egy fokozatosan tevékenyebbé váló karmesternek, aki mindinkább egy „beavatkozób” karakterű állam érdekében vezényelt.

⁴² MAGYARY Zoltán: *Magyar közigazgatás. A közigazgatás szerepe a XX. század államában. A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942, 72.

⁴³ MANNHEIM: *Szabadság... i. m.*, 235.

⁴⁴ MYLES, John: Hanyatlás vagy holtpont?. In: Szerk. BUJALOS István – NYILAS Mihály: *Az új jobboldal és a jóléti állam*, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociális Munka és Szociálpolitikai Tanszék, Budapest, 2002, 374.

⁴⁵ MÖSSLE, Wilhelm: A liberális államtól a szociális jogállamig. In: Szerk. TAKÁCS Péter: *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*, Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 170.

4. A SZERVEZETT KAPITALIZMUS KORSZAKA

A *szervezett kapitalizmus korszaka* Nyugat-Európában három évtizeden át (1945–1975) sikeresen kamatoztatta Keynes tanait, akinek nem titkolt célja volt, hogy megjavítsa a társadalom gépezetét, ennek részeként pedig az állam feladatának tekintette, hogy lehetőség szerint tegyen meg mindent annak érdekében, hogy az állam polgárainak élete minél könnyebb lehessen. Keynes amellet érvelt, hogy a gazdaság működésének jobb megértése biztosítja a felelős kormányok számára, hogy döntéseik révén kisimítsák az üzleti ciklus mélypontjának legdrasztikusabb következményeit.⁴⁶ Munkáiban ezért a teljes foglalkoztatottság elérésének lehetőségeire koncentrált. „A teljes foglalkoztatást biztosítani tudó központi irányítás természetesen a hagyományos állami funkciók jelentős kiterjesztésével jár. Sőt, éppen a modern klasszikus elmélet hívta fel a figyelmet számos olyan helyzetre, amelyben szükség van a gazdasági erők szabad játékának korlátozására vagy irányítására” – ismerte el.⁴⁷ Keynes hitt abban, hogy a teljes foglalkoztatottságra (is) építő jóléti állam kellő garanciát jelent a gondolat- és cselekvési szabadság fenntartására, ami a valódi demokráciák elengedhetetlen feltétele. „Az individualizmus – ha meg lehet tisztítani a hibáitól, és a vele elkövetett visszaélésektől – a személyes szabadság legjobb biztosítója abban az értelemben, hogy minden más rendszernél nagyobb teret nyújt az egyéni választásnak” – írta.⁴⁸ Ezzel elméleti sikon megteremtődött az első és második generációs alapjogok (a polgári és politikai, illetve a gazdasági, szociális és kulturális jogok) szintetizálásának, és az immáron széles spektrumon mozgó közérdek érvényre juttatásának lehetősége.

Keynes elmélete már az 1929–1933. évi nagy válság hatására emelkedő pályára került, de az igazi sikereit csak a második világháború után könyvelhette el a „vasfüggöny” nyugati felén. Ekkorra válhatott ugyanis valósággá Mannheim prognózisa, miszerint a „tervszerű társadalom” egy „mindenki érdekében megvalósuló tervezés” révén, azaz anélkül is elérhető, hogy a diktatúra árnyképe vetülne rá. Az a fejlemény, hogy a tervszerű társadalom irányába történő elmozdulás az ideális ívről letérve – a nemzetiszocialista, a fasiszta és egyéb autoriter rezsimek gazdasági dirigizmusa, valamint a bolsevik tervgazdasági rendszer keretei között – is megtörténhet –, arra sarkallta a döntéshozókat, hogy tanulmányozni kezdjék a „szolgáltató szociális-demokratikus állam” kiépítésének lehetőségeit. Sikerüket mi sem jelzi jobban, minthogy az állam növekvő gazdasági szerepvállalása, a jövedelemegyenlőtlenségeket mérséklő redistribúciós politika, és a széles társadalmi rétegeket érintő jóléti rendszerek fejlesztése az 1945–1975 közötti három évtized legfőbb jellemzőivé váltak.

A kapitalizmus eme válfajának kiterjedtségét mutatja, hogy a jóléti állam által érintett „címzett kör” a gyengék és elesettek mellett a különböző pénzügyi juttatások, és az egészségbiztosítási, valamint közoktatási szolgáltatások nyújtása révén azokat is magában

⁴⁶ WAPSHOTT, Nicholas: *Keynes és Hayek. Az összecsapás, amely meghatározta a modern közgazdaságtant. A nagy válságtól a nagy recesszióig*. Napvilág Kiadó, Budapest, [2011] 2014, 58.

⁴⁷ KEYNES, John Maynard: *The General Theory of Employment, Interest and Money*, English Edition. MacMillan, London, 1936, 379.

⁴⁸ KEYNES: *The General Theory of Employment... i. m.*, 380.

foglalta, akik nem tekinthetők elesetteknek vagy szegényeknek. Különösen igaz ez a jóléti állam északi-skandináv modelljére, ahol a munkanélküliek védelme mellett a középosztály pozíciójának erősítésébe is komoly energiákat fektettek – azaz a „szociális védőháló” nyújtása mellett a skandináv „konstruktőrök” olyan megoldásokat is intézményesítettek, amelyek bevonták a középosztályt a jóléti állam támogottainak körébe. A középosztály képviselői tehát azzal az élménnyel lehetettek gazdagabbak, hogy az ő biztonsági- és szabadságigényeik is támogató kezekre leltek.⁴⁹

A jóléti állam más változataiban – főként a liberális brit jóléti rendszerben – a középosztály erősítése helyett inkább arra koncentráltak, hogy megszüntessék, de legalábbis mérsékeljék a szegénységet. A német szociális piacgazdaság pedig azzal büszkélkedhetett, hogy egy sikeres társadalmi mobilitást indított útjára. Az egyes társadalmi csoportok hamarosan pozitív változásokat tapasztalhattak a saját életfeltételeiket és kilátásaikat illetően. Ez az elmozdulás éppen azokban a csoportokban érezte leginkább a hatását, amelyek helyzete korábban a legkilátástalanabbnak és legrosszabbnak bizonyult: a társadalmi egyenlőtlenség alsóbb régióiban. Az anyagi életszínvonal növekedése a közép- és felsőosztálybeli alkalmazottak esetén is érezhető volt ugyan, a legnagyobb relevanciával mégis a munkások esetében bírt: a jóléti állam biztosította kitörési lehetőségek révén ugyanis a munkaháztartások első ízben juthattak hozzá a jövedelmi viszonyaik javulását jelző olyan javakhoz, mint a nagyobb lakás vagy a személygépkocsi. Mooser az NSZK társadalmi viszonyait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a jóléti állam – a szociális piacgazdaság – kiépülésével egy átfogó, és társadalomtörténeti szempontból forradalmi javulás következett be, „mivel ezzel az életformák nagy egyenlőtlenségei tűntek el. [...] Az 1880-as évektől 1970-ig az ipari munkás átlagos reálbére megháromszorozódott, ezen belül a legnagyobb ugrás az 1950-et követő időre esett”.⁵⁰

A jelzett időszakban a „demokratikus jogok kiterjesztése és kiszélesítése részeként komplex jóléti rendszereket alakítottak ki, amelyek a keynesi eszmerendszer vonalához kapcsolódva a gazdasági növekedés ösztönzésének, elősegítésének is a részei voltak”.⁵¹ A szisztéma ráadásul széles körű társadalmi konszenzuson és bázison nyugodott, azaz az állampolgárok döntő részének támogatását is bírta. Ennek hátterében főleg az a momentum állt, hogy a tőke-munka korábban tapasztalható kibékíthetetlen ellentéte, és az osztályharc helyett a szociális partneri viszony kialakítására törekedtek. Myrdal szerint „a fair play öröklött liberális eszméjét egyre általánosabban és határozottabban fordították le arra a következtetésre, hogy a béreket, árakat, jövedelmeket és nyereségeket különféle alkuk révén kellene megszabni. [...] Az állam felelősége lett e feltételek megteremtése a jogalkotással, közigazgatással és döntőbíráskodással, [...] hogy igazságos és méltányos megállapodásokat lehessen

⁴⁹ POGÁTSA Zoltán: *Magyarország politikai gazdaságtana. Az északi modell esélyei*, Osiris Kiadó, Budapest, 2016, 30.

⁵⁰ Idézi: BECK, Ulrich (1983): *Túl renden és osztályon?*. In: Szerk. ANGELUSZ Róbert: *A társadalmi rétegződés komponensei*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1997, 421.

⁵¹ MURAKÖZY László: *Államok kora. Az európai modell*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012, 48.

elérni”.⁵² Az állam mediációs, közvetítői szerepet vállalt a kollektív társadalmi alkuk megkötése érdekében, a növekedés fenntartását is célozva ezzel. A rendszer lényegében a tőke (a vállalatok, vállalati szövetségek), a munkavállalók (az őket képviselő szakszervezetek), és a kormányzat részvételének filozófiájára épült. A társadalom különböző rétegei között kialakított demokratikus egyeztetési rendszerek a társadalmi békét is szolgálták, emellett elősegítették a gazdasági növekedést, az infláció elkerülését, és a munkanélküliség alacsony szinten tartását is.⁵³

A jóléti állam nívója és érdeme a keynesiánus alapokon nyugvó keresletösztönző⁵⁴ beavatkozás mellett az egészségügyi, oktatási és kulturális szerepvállalás, azaz a társadalompolitikai felelősség bizonyos szintű felvállalása. A jóléti állam teljesítményei alapján komoly demokratikus legitimitációhoz is jutott, emellett egy időre sikerrel szelídítette meg az osztálykonfliktusokat is.⁵⁵ Az állam a tőke zavartalan növekedését akadályozó struktúrává lépett elő, komolyan korlátozva a profitok maximalizálásával kapcsolatos, korábban szabályozatlan törekvéseket, és a politikai közvetítőrendszer segítségével ösztönözte a munkáltatók és a munkavállalók közötti kompromisszumok kialakítását; a munkavállalói jogokat pedig a korábbihoz képest rigorózus munkajogi szabályozás kiépítésével védelmezte. A jóléti állam külső impulzusoktól szinte teljes mértékben mentes nemzetgazdasági bázisról, autonóm költségvetési politika kialakítása révén szabályozhatta a jog eszközeivel a piaci viszonyokat; a magánérdekek harmonizálásának kiemelt képviselője a polgári nemzetállam volt, amely komoly gátat képezett a globális piac hatalmával szemben. Ugyanakkor Schmitt kritikáját is el kell fogadnunk: eszerint az adminisztratív-szolgáltató állam, amely a szociális kiadások teljes menedzseléséért vált felelőssé, olyan paternalista jellegű kolosszust hívott életre, amely nélkülözni kénytelen egy olyan irányításra hivatott „háziurat”, mint amilyen egykor a háznép legidősebb családtagja volt.⁵⁶

5. A GLOBÁLIS KAPITALIZMUS KORSZAKA

A közgondolkodást három évtizeden át formáló és meghatározó jóléti konszenzussal szemben az 1970-es évek derekától viharos gyorsasággal söpört végig a nyugati társadalmakon a jóléti állam végkimerülését hangoztató új ortodoxia, amelynek felfogásában – ahogyan

⁵² MYRDAL, Gunnar: *Beyond the Welfare State. Economic Planning and Its International Implications*, Yale University Press, New Haven, 1960, 44.

⁵³ FARNSWORTH, Kevin: *Social versus Corporate Welfare: Competing Needs and Interests within the Welfare State*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012, 67.

⁵⁴ Megjegyezzük, hogy Michał Kalecki lengyel közgazdász már Keyneset megelőzően – 1933-ban, *A tökéletes verseny elmélete (The Economics of Imperfect Competition)* című munkájában – felismerte, hogy a termelés és a foglalkoztatás a piacgazdaság viszonyai között főként az összkeresletől függ, és a keresletet szabályozni szükséges.

⁵⁵ SZIGETI: *i. m.*, 95.

⁵⁶ SCHMITT, Carl: *Nomos – Nahme – Name*. In: SCHMITT, Carl: *The Nomos of the Earth*, Telos Press Publishing, New York, [1957] 2006, 340.

azt Ronald Reagan megfogalmazta – az állam a problémák megoldójából a problémák elsődleges forrásává vált. Az 1970-es évtized derekától kezdve a korábban példa nélküli gazdasági fejlődés megrendülését egyértelműen az állam kudarcának tekintették, és (újból) a piac „elixírjét” kezdték el gyógyszerként ajánlani. Az inga ismét a piac irányába lendült, és megerősödtek az állami beavatkozás mérséklését hirdető nézetek. Az állami költségek pazarlásnak tekintették, és a piac, a „láthatatlan kéz” visszaszorítását kifogásolták. Az infláció leküzdésének szükségessége miatt megindult a központi bankok kormányzattól történő elszakítása, és az önálló gazdaságpolitika szerepét növelő folyamat.⁵⁷

A jóléti állammal való szakítás hívei, a gazdasági liberalizmus és a monetarizmus nézetének képviselői alapjaiban kérdőjelezték meg a keynesianus makrogazdasági szabályozást, az állami tulajdon létjogosultságát, a progresszív adórendszert, a szociális biztonság védelmét, a magánszektor szigorú szabályozási keretek közé szorítását, különösen a munkajog és a munkavállalói képviselet területén. Az elérendő célok között szerepelt továbbá a szakszervezeti befolyás csökkentése, valamint a munkára és a vagyonosodásra való ösztönzés helyreállítása.⁵⁸ Az 1980-as évtized ideológiai változásait követően a szabad verseny piacok felsőbbségét hirdető közgazdaságtan valóságos reneszánszát kezdte élni. Az évtizedekre berendezkedő neoliberális gondolkodás feltűnően kurtára fazonírozta az állam új ruháját; gyakorlatilag csak a jogi, monetáris és viselkedési szabályok testőrének szerepét bízta az államra. Az államnak a neoliberális *ars poetica* szerint mindössze örködni szükséges a versenyszabályok betartásán, hogy piaci helyzeteket teremtsen, és a piac logikájához alkalmazkodó apparátust képezzen. Az 1970-es és az 1980-as évtized fordulóján az eszközök egész arzenálját vonultatták fel annak érdekében, hogy belátható időn belül sikerüljön lebontani a szociális államot, és privatizálni az állami vállalatokat.

Ilyen körülmények között újból az önzés világát reprezentáló magánérdekeket állították az érdeklődés középpontjába. A kormányzati gondolkodás centrumába a vállalkozói kultúra hangsúlyozása, a piaci gondolkodásmód és a verseny előmozdítása, a szegénységből adódó problémák csaknem teljes negligálása, a gazdagokat előnyben részesítő adópolitika, a hivalkodó fogyasztás propagálása, és az individualizmusnak a társadalmi léttel szembeni hangsúlyozása került. Nemcsak az állam visszaszorítása mellett érveltek, de a paternalizmussal való szakításon túl az önellátó, egoista érdekeket szem előtt tartó, a másik iránti szolidaritást gondolkodásában szűkre szabó egyén ideálját is nyíltan preferálták. A brit Thatcher- és az amerikai Reagan-kabinet csökkentette a szociális kiadásokat, a közoktatási és környezetvédelmi kiadásokat, illetve politikailag igyekezett nyomást gyakorolni a magánszemélyekre, valamint a kisebb és nagyobb vállalatokra annak érdekében, hogy profitorientált szociális szolgáltatásokat nyújtson. Az USA-ban számottevően csökkent a családi pótlékra fordított összeg, az iskolai étkeztetés állami támogatása, valamint a szegényeket támogató lakbér-kiegészítés és az élelmiszerjegy-juttatás. Emellett felszámolták

⁵⁷ MURAKÖZY: *i. m.*, 132–133.

⁵⁸ DARDOT–LAVAL: *i. m.*, 271.

azt a több milliárdos keretet, amellyel a szövetségi költségvetés támogatta a tagállamok közmunkaprogramjait.⁵⁹

A kormányzat számos, korábban köztulajdonban álló vállalatot privatizált. Különösen ellentmondásos volt a közüzemi vállalatok (*British Gas, British Telecom*) magánkézbe juttatása, tekintve, hogy mindkettő nyereségesnek bizonyult, és komoly bevételt eredményezett a kincstárnak. 1979 és 1992 között 39 vállalatot értékesítettek, mintegy 40 milliárd fontnyi privatizációs bevételre szert téve. Ezzel párhuzamosan az önkormányzatok a bérlakások jelentős hányadát kedvezményes áron adták el a bérlőknek. A befolyt összegeket a kormány a kiadásai kiegyenlítésére, valamint a jövedelemadó csökkentésére használta fel.⁶⁰ A privatizáció példáját Németország, Olaszország, majd az 1980-as évek derekától Franciaország is követte. Hamarosan felzárkózott a Franco tábornok utáni Spanyolország, majd az 1989–1990. évi rendszerváltozásokat követően a volt szovjet blokk országai is. A gazdaság magánosításával a piac erői visszavették a mindenkor a magántulajdon túlsúlyára épült, de alapvetően vegyes gazdaságot, és ismét a korlátozások nélküli piacgazdaság „eszményének” propagálásába, valamint gyakorlati kiépítésébe kezdtek. E „restitúció” révén a partikuláris magánérdekek uralma is újra intézményesülni látszott a közérdekkel szemben.

Ráadásul a neoliberais gondolatok térnyerésével jelentős mértékben összefügg a globalizáció kiteljesedése, és a nemzetgazdasági szuverenitás meghaladásának sokak által szorgalmazott gondolata is. Az 1980-as évtized – bár a kormányzati kiadások fajlagosan nőttek – az erőteljes dereguláció, a technológiai haladás, és a globális gazdasági integráció korszakát jelentette. A piacok a lebegő árfolyamrendszer 1973-ban történt bevezetése óta egyre jelentősebb befolyást gyakoroltak a gazdaságpolitikára, a nemzetgazdaságok egyre fokozódó nyitottsága pedig aláásta a „termelés, jövedelem, kereslet” önmaga körül forgó, zárt körének alapjait.⁶¹ Ahogy a világkereskedelem és a pénzügyi kapcsolatok folyamatosan bővültek, úgy csökkent a nemzeti gazdaságpolitikák számára az autonóm mozgásteret lehetősége, illetve növekedett a külső kényszerek szerepe. A termelés sokkal rugalmasabbá, a kereskedelem sokkal nyitottabbá, a tőke sokkal mozgékonyabbá, a pénzügyi piacok pedig sokkal integráltabbá váltak.⁶² A nagyvállalatok hatalmának növekedésével, illetve az adóbevételek csökkenésével párhuzamosan apadt a kormányzatok képessége arra nézve, hogy szabályozzák, ellenőrizzék a piacot. A merev, normatív szabályozás helyett előtérbe kerültek a „rugalmas” megoldások, ezzel gyengült az állam tőke feletti kontrollja.⁶³ Hoffmann peszsimista megfogalmazásában egy olyan időszakban élünk, amelyben „a gazdasági globalizáció sok államot megfoszt a független pénz- és adópolitika folytatásának lehetőségétől, vagy könnyörtelen döntések meghozatalára kényszeríti az államokat, amikor választaniuk

⁵⁹ ANDOR László: *Amerika évszázada*, Aula Kiadó, Budapest, 2002, 255.

⁶⁰ FEIGENBAUM, Harvey B. – HENIG, Jeffrey R. – HAMNETT, Chris: *Shrinking the State. The Political Underpinnings of Privatization*, Cambridge University Press, Cambridge – New York, 1999, 61.

⁶¹ DARDOT–LAVAL: *i. m.*, 277.

⁶² RODRIK, Dani: *A globalizáció paradoxona. Demokrácia és a világgazdaság jövője*, Corvina Kiadó Kft., Budapest, [2011] 2014, 140.

⁶³ MÉSZÁROS Rezső és munkaközössége: *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010, 148.

kell, hogy a gazdasági versenyképesség és a szociális biztonsági háló közül melyiket akarják fenntartani.⁶⁴ A globalizáció mellett a transznacionalizálódás és az integrálódás is alapjaiban kezdte ki a gazdasági folyamatok (kizárólag) nemzetgazdasági keretek között folyó állami szabályozásának hatékonyságát. A technológiai-infokommunikációs forradalom a pénzügyi áramlások és tranzakciók hihetetlen mértékű megnövekedését eredményezte: a tőke minden korábbinál nagyobb sebességű cirkulálása, és megtérülési idejének drasztikus csökkenése figyelhető meg.

Cerny a neoliberalizmus ideológiai befolyása alatt álló gazdasági rendet „új beágyazott pénzügyi ortodoxiának” keresztelte el.⁶⁵ A versenyző állam (*competition state*) ebben a szisztémában elveszíti a korábbi funkciók gyakorlásának képességét, amelyben elemi jelentőséggel bírt a teljes foglalkoztatottság keynesi ideáljának biztosítása, a leszakadó társadalmi csoportok segítése és a jólét fenntartása. A védelmező, szolgáltató (közjavakat és szolgáltatásokat biztosító) állam mintaképének helyét átvette a privatizációt, elüzletiesedést, piacosítást és deregulációt közvetítő állam igénye. A neoliberais forradalom lényegében arra kárhóztatta az államot, hogy a gazdasági recesszió kedvezőtlen feltételei mellett is növelje a gazdaság versenyképességét: az állam szerepe tehát gyakorlatilag arra korlátozódott, hogy biztosítsa a gazdaság alkalmazkodóképességét a szabályozatlan világgazdaság dinamikájához. Az államok ekként számos feladat, országos léptékű gazdasági vagy társadalmi fejlesztés ellátását bízzák a már globalizált, vagy a globális előírásoknak engedelmessé magánvállalkozásokra, illetőleg a piacra, kitűzött céllá pedig az üzleti tevékenységek megkönnyítése és a befektetések ösztönzése – a magánérdekek előtt kapituláció – válik. Az államok „fogyókúrára fogása” azonban nem jelenti azt, hogy a *transznacionális kapitalizmussal* konform neoliberális berendezkedést ne jellemezné egy erős szabályozási tevékenység. A „transznacionális kényszerek rendszerében” sem szűnt meg a nemzetállam, sőt szuverenitása jogi értelemben teljes maradt, ám *neoliberális versenyállammá* alakítása azzal járt, hogy cselekvőképessége korlátozottá vált, és a globális szabályozó hatalmak (IMF, Világbank, WTO, OECD) által kialakított elvek, normák, döntési mechanizmusok jogrendbe történő beépítésére és/vagy elfogadására kényszerült.⁶⁶

A magánérdekek kritika nélküli piederstálra emelése, és a közösségi szempontok asztalról történő lesöprése az elmúlt évtizedek során alapvetően strukturálta át a korábban irányadó gazdaság- és társadalomfelfogást. Gill nem véletlenül jutott arra a megállapításra, hogy a „fegyelmező neoliberalizmus” (*disciplinary neoliberalism*) mint a kapitalista fejlődés sajátos angolszász modellje egyre nagyobb hatalmat biztosított a befektetők számára a civil

⁶⁴ HOFFMANN, Stanley: Clash of Globalizations: A New Paradigm, *Foreign Affairs*, Vol. 81, No. 4, July/August 2002, 110.

⁶⁵ CERNY, Philip G.: Paradoxes of the Competition State: The Dynamics of Political Globalisation, *Government and Opposition*, Vol. 32, No. 2, Spring 1997, 259.

⁶⁶ A globális szabályozó intézmények kapcsán megemlíthetjük, hogy azok néhány kardinális jelentőségű, és globális hatókörű probléma (így például az offshore tevékenységek felszámolása vagy a klímavédelem) kapcsán meglehetősen gyenge hatékonyságúnak bizonyultak. A szerző egyébként a területi korlátokra figyelemmel nem foglalkozott olyan – ugyancsak neuralgikus – kérdésekkel, mint a környezetvédelem vagy a devizarendszerek problémája.

társadalom más tagjaihoz képest, ezzel is elősegítve a prioritások, a politikák és az eredmények szociáldarwinista típusú átszervezését.⁶⁷ A vázolt folyamat eredményeként a hatalom elmozdult a demokráciától a piacok, valamint a vállalatok felé. A legutóbbi globális gazdasági és pénzügyi válság hatására azonban az állam szerepét illetően sokak szemében revideálódtak a korábbi neoliberális tanok.

6. MI KÖVETKEZIK A NEOLIBERÁLIS FELFOGÁS UTÁN?

A 2008 őszi az amerikai jelzálogpiacról indult, majd az egész világot behálózó globális pénzügyi és gazdasági válságot sokan tekintik fordulópontnak az államról való gondolkodás történetében, és egyre több szimptomája mutatkozik annak, hogy valóban fordulóponthoz – ha úgy tetszik, trendfordulóhoz – értünk. Az alsó rétegek lecsúszása, és a középosztály lecsúszástól való félelme egyre-másra szüli meg a rend iránti vágyat, és a társadalmat válságba sodró erők kormányzati úton történő megregulálásának igényét. A szociális bizonytalanság növekedése, az állampolgárok folyamatos megszorításoknak való kitétele, a közösségiség és a szolidaritás gondolatának marginalizálódása, az ökológiai környezet rombolása, a transznacionális bűnözés térnyerése, és a 2015 nyarára–őszére szinte a kezelhetetlenségig eszkalálódó migrációs válság összességében olyan tehetetlenségi nyomatóként hathatnak, amelyek sokak szemében hosszabb időre diszkreditálhatják a liberális demokrácia értékeit. E folyamatok hatalmas felhajtóerőt jelenthetnek a radikális programokkal előrukkoló politikai tömörülések számára. A legújabb trend az euroszkeptikus erők 2014. évi európai parlamenti választások alkalmával tapasztalt megerősödésétől a Syriza kormányra kerülésén át az Egyesült Királyság Európai Unióból való távozását kis többséggel szentesítő népszavazásig, és a mindenki által esélyesebbnek tartott demokrata jelölttel szemben felülkerekedő, sok tekintetben formabontónak számító Donald Trump diadaláig ível – ezek a fejlemények pedig sok tekintetben földrengésszerű változásokat indukálhatnak. E válságtünetek példálózó jellegű lajstromozását követően talán nem meglepő, hogy a *Foreign Affairs* publicistája egyenesen deglobalizációról beszél.⁶⁸ A brit kormányfő, Theresa May a politikai professzió szintjén valószínűleg szintén e jelenségeket vette figyelembe, amikor kijelentette, hogy a globalizáció új korszakának hajnalán vagyunk, és a globalizációt akként kell megreformálni, hogy az lehetőség szerint mindenkinek a hasznára legyen.⁶⁹

⁶⁷ GILL, Stephen: Theorizing the Interregnum: The Double Movement and Global Politics in the 1990s. In: Ed. HETTNE, Björn: *International Political Economy. Understanding Global Disorder*, East African Educational Publishers Ltd., Nairobi, 1997, 70–71.

⁶⁸ BARBIERI, Pierpaolo: The Losers of Deglobalization. Why States Should Fear the Closing of an Open World, *Foreign Affairs*, November 13, 2016. Forrás: www.foreignaffairs.com/articles/2016-11-13/losers-deglobalization (A letöltés ideje: 2016. 11. 16.).

⁶⁹ ELGOR, Jessica: Theresa May sets out stall for UK's place in Trump's world, *The Guardian*. Forrás: www.theguardian.com/politics/2016/nov/14/uk-must-become-global-leader-in-free-trade-theresa-may-brexit-vote-donald-trump-election (A letöltés ideje: 2016. 11. 16.).

E tanulmány terjedelmi korlátaira tekintettel a magunk részéről természetesen nem vállalkozhatunk a gordiuszi csomó átvágására – inkább csak arra, hogy „impressziószzerűen” villantsunk fel az aktuális válság megoldására szolgáltatott néhány javaslatot.

Először is szakítanunk kell a mindenható piac dogmáját sulykoló piaci fundamentalizmussal. A szabadpiacot lehet ugyan a demokrácia fontos attribútumaként kezelni, de az világgossá vált, hogy a hierarchikus állam funkcióinak átvételére ez az entitás eredendően nem képes, ráadásul a piaci logika mentén szerveződő önérdékkövetés miatt a közérdek kifejezésére sem alkalmas. Fukuyama legújabb könyvének tézise szerint a szabadság minőségfoka csak az erős társadalom és az erős állam együttes megléte esetén tekinthető jobbnak, kielégítőbbnek; a demokratikus berendezkedésnek és a parlamentáris kormányzásnak az kedvez igazán, ha egy viszonylagos hatalmi egyensúly áll fenn az erős állam, és a jól szervezett, az érdekeit hatékonyan védelmezni képes társadalom között.⁷⁰ Nem véletlen, hogy a *poszt-washingtoni konszenzus* égisze alatt a korábbi neoliberális ötletcunami helyét a jó kormányzás (illetve egyre növekvő mértékben a jó kormányzat), a piacot reguláló intézményi környezet, és az ehhez szükséges állami funkciók megteremtése/megerősítése, az alapvető jogok biztosítása, illetve a minőségi közszolgáltatások fontosságát hangsúlyozó narratíva vette át.⁷¹ Ez a felfogás már explicite hasznosítja az állam fejlődésben betöltött központi szerepének felismerését; az állami szerepvállalás célja ekként az életkörülmények tartós javítása, illetve a méltányos és demokratikus fejlesztés elősegítése lesz. E konstrukcióban szükségszerűen megnő a politikák, az intézmények és a társadalom közötti kapcsolatok jelentősége és intenzitása, illetve centrális jelentőségűvé válik a korábban „mostohának” tekintett politikák és intézmények léte és minősége.⁷² Rodrikhoz csatlakozva azt mondhatjuk, hogy csak a testre szabott (az adott nemzetállam és nemzetgazdaság paramétereit figyelembe vevő), konkrét problémákra koncentráló és hatékony növekedési stratégia vezethet eredményre. Az egyes országoknak megfelelő mértékű mozgásterre van szükségük ahhoz, hogy kísérletezhessenek a különböző nem konvencionális, alternatív, unortodox megoldásokkal. A WTO szabályai, az IMF gyakorlata és a nyugati tanácsadók ajánlatai együttesen azonban eddig csak kerékbe kötötték a különböző országok döntéshozóit arra vonatkozóan, hogy „hazai gyártású”, fokozatos megközelítéssel alapuló gazdaságpolitikát dolgozzanak ki.⁷³ Az államok erre vonatkozó autonómiáját a jövőben fokozottabban kellene érvényre juttatni, hiszen minden gazdaságpolitikai döntés a helyi viszonyok közé ágyazott, azt alapvetően determinálják és befolyásolják a lokális adottságok és problémák. Korántsem biztos, hogy a neoliberális versenyállam társadalom- és gazdaságszervezési elveit kellene követendő példaként állítani bármely

⁷⁰ FUKUYAMA, Francis: *A politikai rend eredete. Az ember előtti időktől a francia forradalomig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011, 33., 34., 258., 552.

⁷¹ SCHEIRING Gábor: *Fenntartható humán fejlődés neoliberalizmus helyett: gondolatok a jóléti állam politikai ökológiájáról*. In: Szerk. SCHEIRING Gábor – BODA Zsolt: *Gazdálkodj okosan! A privatizáció és a közszolgáltatások politikája*, Védegyelet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008, 48.

⁷² RÍCZ Judit: *A fejlődés új paradigmája: elmélet és gyakorlat*, doktori értekezés, Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Doktori Iskola, Debrecen, 2008, 210–212.

⁷³ RODRIK: *i. m.*, 225–229.

kormányzat elé. A gazdasági felzárkózás és a kapitalizmus változatait tekintve egyébként sem az évtizedeken át szinte kizárólagos jelleggel propagált neoliberális piacgazdasági variáns az egyetlen – ennek alkalmazásával ráadásul még egyetlen, a perifériához, illetve félperifériához tartozó ország sem tudott a világgazdaság centrumához felzárkózni, *nota bene* még csak megközelíteni sem volt képes annak fejlettségi szintjét.

Az első megoldási javaslatunk tehát az, hogy helyre kell állítani a társadalom, az állam és a piac megbomlott egyensúlyát. Az elmúlt évtizedek argumentációjának – és gyakorlatának – középpontjában a piacnak a társadalom és az állam fölé történő helyezése állt. A 21. század második évtizedére lényegesen megváltozott körülmények között viszont arra lenne szükség, hogy a demokratikus pluralizmus égisse alatt, és a szabályozott piac keretein belül egyesítsék a társadalom, a piac és az állam erőit, méghozzá akként, hogy az első szektorban a társadalmat, a másodikban az államot, a harmadikban pedig a piaci intézményeket helyezték el. Ez egyben érdek- és igényérvényesítési sorrendet is jelentene, hiszen a piac sokszor bizonyult érzéketlennek arra, hogy felismerje a társadalomban rejlő emberi szükségleteket, és ennek megfelelően alakítsa magatartását. Annak érdekében, hogy a társadalmi egyenlőtlenség fokozódását fékezzük, a negatív trendet megfordítsuk, és a szociális kohéziót újratehermentsük, nem kapcsolhatjuk ki a gazdaságpolitika irányainak meghatározásából az államot. Az állam a 21. század kihívásaihoz és elvárásaihoz igazítottan ugyanis adekvát válaszokat képes szolgáltatni a napjainkra jellemző válságtünetek kezeléséhez.

A második meglátásunk ezért úgy szól, hogy az állam nem hagyhatja magára a szükségét szenvedő polgárait. Javaslatunk szerint az ígéretes jövő záloga egy olyan újrakonstruált jóléti állam lehet, amely a horatiusi *aurera mediocritas* eszményét képviselve arany középútat képezhetne az állam dirigista beavatkozása és a féktelen szabad(os)ság között. A 21. század államának a fejlesztési prioritásokat és a szociális szempontokat egyaránt szem előtt tartó fordulatra lenne szüksége. Alapvetően a keynesiánus gazdaság szabályozási eszközök (új)alkalmazása válik szükségessé annak érdekében, hogy kezelni lehessen a gazdaság ciklikus mozgásával járó egyensúlytalanságok következményeit, és az állami intervenció eszközrendszere révén biztosítani lehessen a gazdasági növekedéshez szükséges egyensúlyi kritériumokat. A keynesiánus jóléti államra jellemző megoldások közül a fizetőképes keresletet élénkítő, a konjunktúra felé történő elmozdulás reményét hordozó, a fogyasztást és a beruházást ösztönző gazdaság- és adópolitikára, a munkanélküliséget „pórázon tartani” képes aktív foglalkoztatáspolitikára, a kis- és középvállalkozásokat, a hazai tőkével működő csoportokat támogató beruházáspolitikára, továbbá a vagyonok és a jövedelmek igazságtalan elosztását nivellálni képes redistribúciós tevékenységre és szociálpolitikára érdemes építeni a fejlesztő jóléti állam fundamentumait. A szociális természetű beruházások mellett a fejlesztő karaktert erősítené többek között az infrastrukturális (szállítási, útépitési, az adott állam erőforrásaitól függően kikötői, repülőgépipari) gazdasági beruházások nagyobb volumenű növelése, a technológiai színvonal emelése, továbbá a közegészségügyi, a köz- és felsőoktatási, valamint a tudományos kutatói kapacitások minőségi szempontú fejlesztését célzó befektetések fokozása. A 21. század digitalizált információs társadalmában megkerülhetetlen szempont a kutatás-fejlesztésre szánt anyagi hozzájárulások mértékének markáns növelése, az eme területen foglalkoztatottak

számának bővítése, illetve a különböző kutatóműhelyek felállítása, és azok munkájának finansziális eszközökkel történő támogatása, ösztönzése. Különös relevanciával bír az is, hogy létezzenek olyan – legalábbis részben – nemzeti tulajdonban lévő gyárak és vállalatok, amelyek kiemelt szerepet játszhatnak az olyan szakemberek és vállalatvezetők megfelelő szocializációjában, akik a magánszektorban tevékenykedve sem válnak érzéketlenné a nemzetgazdasági szempontokkal szemben.

A kiemelt védelmet érdemlő munkavállalók érdekeinek védelme érdekében szigorú munkajogi szabályozást szükséges kialakítani. A munkavállalók az általuk végzett munka ellentételezéseként joggal tarthatnak igényt az egzisztenciájukat biztosító minimális bérre, a családjuk tisztas megélhetését biztosító jövedelemforrásra, a szakmai továbbfejlődés és a minőségnövekedés lehetőségét biztosító képzésekre, az emberhez méltó körülményeket biztosító öregségi nyugdíjra, és bizonyos körülmények között a munkanélküliséggel szemben védelmet jelentő biztosítókra is. A jóléti szükségletekre építő állam számára prioritásként jelenik meg, hogy a multi- és transznacionális vállalatok munkáltatói pozícióban lévő vezetői ne kerülhessék meg a minden munkavállalót megillető, garanciális jellegű jogosultságokat, és a munkáltatókat terhelő kötelezettségeket. Elodázhatatlan tehát a munkavállalók jogait és védelmét, illetve a bérek minimális szintjét rögzítő munkajogi kodifikáció, amely a kiszolgáltatott pozícióban lévő munkavállalók jogainak széles körű és garanciális biztosítására koncentrál.

Mivel a revitalizált jóléti állam szükségszerűen a szociális kiadások jelenlegi arányának megnövekedésével járna, logikusan vetődik fel a kérdés, hogy a szociális karakterű állam bástyáinak kiépítésével járó költségvetési kiesést mivel lehetne pótolni. Ilyen kompenzációs célokat szolgáló adónak minősülhet a tőke nemzetközi pénzpiaci mozgásából származó haszonnal kapcsolatos, nemzetközi pénzügyi műveletekre kivetett pénzügyi tranzakciós adó (Tobin-adó), de megemlíthető a multi- és transznacionális vállalatokkal szemben kirótt társasági nyereségadók mértékének megnövelése, a környezetvédelmi típusú adók kivetése, esetleg a progresszív jövedelemadó bevezetése is.

A globális gazdasági és pénzügyi válság a neoliberalis kormányzási modell válságának nyitányát is jelentette. Dardot és Laval szerint az első „tűzoltás” (új könyvelési normák bevezetése, az adóparadicsomok minimális szintű ellenőrzésének megteremtése, a hitelminősítő intézetek reformja) után nagy valószínűséggel az állam és a piac közötti munkamegosztás eddigi rendszerének átfogó korrekciója kerül repertoárra. Nem zárható ki, hogy a neoliberalizmus eddigi felfogásának meghaladását követően egy olyan új szakaszba lépünk, amely az eredeti forrásokhoz, tehát a szabályozott kapitalizmushoz való visszatérés lehetőségét is magában rejti.⁷⁴ Meglátásunk szerint a tudományos hivatás gyakorlói is egy olyan új, izgalmas és komoly feladatokkal teli korszak kapujához érkeztek, amikor

⁷⁴ DARDOT–LAVAL: *i. m.*, 459.

egyértelmű és adekvát válaszokat kell szolgáltatniuk a *Quo Vadis?* kérdésére. A mi válaszuk a szervezett kapitalizmus, jóléti államához történő visszatérés volt, ám a 21. század kihívásaihoz igazítottan, a fejlesztésre koncentrálnó karakterjegyekkel kombináltan. Az általunk helyesnek gondolt terápia feladata az lenne, hogy az államok a társadalom feltehető aktuális szükségleteit szem előtt tartva, a társadalom és az állam polgárainak szolgálatába állva, illetve a közjó előmozdításán munkálkodva konstruálják meg a 21. századi alapvető „keresleti cikkének” is nevezhető fejlesztő jóléti államot.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Szerk. ALEXANDER Bernát: *Madách Imre munkái*, Franklin Társulat, Budapest, 1904.
2. ANDOR László: *Amerika évszázada*, Aula Kiadó, Budapest, 2002.
3. ÁGH Attila: *A polgári demokrácia mítosza és valósága*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
4. BARBIERI, Pierpaolo: The Losers of Deglobalization. Why States Should Fear the Closing of an Open World, *Foreign Affairs*, November 13, 2016. Forrás: www.foreignaffairs.com/articles/2016-11-13/losers-deglobalization (A letöltés ideje: 2016. 11. 16.)
5. BARTA János, ifj.: *A nevezetes tollvonás*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
6. BECK, Ulrich: Túl renden és osztályon?. In: Szerk. ANGELUSZ Róbert: *A társadalmi rétegződés komponensei*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, [1987] 1997, 418–468.
7. BEESON, Mark: The Rise and Fall (?) of the Developmental State: The Vicissitudes and Implication of East Asian Interventionism. In: Ed. Low, Linda: *Developmental States: Relevancy, Redundancy or Reconfiguration?*, Nova Publishers, New York, 2004, 29–40.
8. BODIN, Jean: *Az államról*, Gondolat Kiadó, Budapest, [1576] 1987.
9. CERNY, Philip G.: Paradoxes of the Competition State: The Dynamics of Political Globalisation, *Government and Opposition*, Vol. 32, No. 2, 1997, 251–274.
10. DARDOT, Pierre – LAVAL, Christian: *A globálrezon. A neoliberalizmus múltja és jelene*, Egykettő Kiadó, Budapest, 2013.
11. ELGOT, Jessica: Theresa May sets out stall for UK's place in Trump's world, *The Guardian*. Forrás: www.theguardian.com/politics/2016/nov/14/uk-must-become-global-leader-in-free-trade-theresa-may-brexit-vote-donald-trump-election (A letöltés ideje: 2016. 11. 16.)
12. FARNSWORTH, Kevin: *Social versus Corporate Welfare: Competing Needs and Interests within the Welfare State*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012.
13. FEIGENBAUM, Harvey B. – HENIG, Jeffrey R. – HAMMNETT, Chris: *Shrinking the State. The Political Underpinnings of Privatization*, Cambridge University Press, Cambridge – New York, 1999.
14. FÖLDES Béla: *Társadalmi gazdaságtan (Nemzetgazdaságtan). I. kötet. A társadalmi gazdaságtan elemei*, Athenaeum Irodalmi Nyomdai Rt., Budapest, 1910.
15. FUKUYAMA, Francis: *A politikai rend eredete. Az ember előtti időktől a francia forradalomig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011.
16. GALGANO, FRANCESCO: *Globalizáció a jog tükrében. A gazdaságjogi elemzése*, HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2006.
17. GILL, Stephen: Theorizing the Interregnum: The Double Movement and Global Politics in the 1990s. In: Ed. HETTNE, Björn: *International Political Economy. Understanding Global Disorder*, East African Educational Publishers Ltd., Nairobi, 1997, 65–99.
18. HELLER Farkas: *A közgazdasági elmélet története*, Gergely R. Könyvkereskedése, Budapest, 1945.
19. HOBBS, Thomas: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*, Magyar Helikon, Budapest, [1651] 1970.

20. HOFFMANN, Stanley: Clash of Globalizations: A New Paradigm, *Foreign Affairs*, Vol. 81, No. 4, July/August 2002, 104–115.
21. KAUTZ Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*, Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1868.
22. KÁLMÁN János: Az állam gazdasági szerepének változása, evolúciós megközelítésben, *Diskurzus*, 2013/1, 24–33.
23. KECSKÉS László: Az állam gazdasági tevékenysége és az immunitás. Az immunitás-problémák átfogóbb szemléletéért, *Gazdaság-és Jogtudomány*, XV. kötet, 1981/1–2, 179–213.
24. KEYNES, John Maynard: *The End of Laissez-faire*, Leonard & Virginia Wolff, London, 1926.
25. KEYNES, John Maynard: *The General Theory of Employment, Interest and Money*, English Edition, MacMillan, London, 1936.
26. MACHIAVELLI, Niccolò – NAGY Frigyes: *A Fejedelemről*, Officina Nyomda és Kiadó-vállalat, Budapest, 1942.
27. MAGYARY Zoltán: *Magyar közigazgatás. A közigazgatás szerepe a XX. század államában. A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942.
28. MANNHEIM Károly: Korunk diagnózisa (Diagnosis of Our Time). In: Szerk. FELKAI Gábor: *Mannheim Károly*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999, 157–216.
29. MANNHEIM Károly: Szabadság, hatalom és demokratikus tervezés (Freedom, Power and Democratic Planning). In: Szerk. FELKAI Gábor: *Mannheim Károly*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999, 217–275.
30. MÁTYÁS Antal: *A polgári közgazdaságtan története*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963.
31. MÉSZÁROS Rezső és munkaközössége: *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.
32. MÖSSLE, Wilhelm: A liberális államtól a szociális jogállamig. In: Szerk. TAKÁCS Péter: *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*, Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 167–174.
33. MURAKÖZY László: *Államok kora. Az európai modell*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012.
34. MYLES, John: Hanyatlás vagy holtpon? In: Szerk. BUJALOS István – NYILAS Mihály: *Az új jobboldal és a jóléti állam*, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociális Munka és Szociálpolitikai Tanszék, Budapest, 2002, 357–396.
35. MYRDAL, Gunnar: *Beyond the Welfare State. Economic Planning and Its International Implications*, Yale University Press, New Haven, 1960.
36. ORTEGA Y GASSET, José: *A tömegek lázadása*, második kiadás. Hindi András Könyvkiadó és Könyvterjesztő Vállalata, Budapest, 1943.
37. PACZOLAY Péter: *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*, Korona Kiadó, Budapest, 1998.
38. PERRY, Anderson: *Az abszolutista állam*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1989.

39. POGÁ TSA Zoltán: *Magyarország politikai gazdaságtana. Az északi modell esélyei*, Osiris Kiadó, Budapest, 2016.
40. POLÁ NYI Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*, Napvilág Kiadó, Budapest, [1944] 2004.
41. RICZ Judit: *A fejlődés új paradigmája: elmélet és gyakorlat*, doktori értekezés, Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Doktori Iskola, Debrecen, 2008.
42. RODRIK, Dani: *A globalizáció paradoxona. Demokrácia és a világgazdaság jövője*, Corvina Kiadó Kft., Budapest, [2011] 2014.
43. ROOSEVELT, Theodore: *The New Nationalism*, The Outlook Company, New York, 1910.
44. SASHALMI Endre: *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben, 1300–1800*, Kronosz Kiadó, Pécs, 2015.
45. SCHEIRING Gábor: Fenntartható humán fejlődés neoliberalizmus helyett: gondolatok a jóléti állam politikai ökológiájáról. In: Szerk. SCHEIRING Gábor – BODA Zsolt: *Gazdálkodj okosan! A privatizáció és a közszolgáltatások politikája*, Védegyelet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008, 48–66.
46. SCHLETT István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon. I. kötet. A kezdetektől a polgári átalakulásig*, Második, átdolgozott kiadás, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004
47. SCHMITT, Carl: *Ex Captivitate Salus. Egy német fogoly vallomásai 1945/47-ből*, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2010.
48. SCHMITT, Carl: Nomos – Nahme – Name. In: SCHMITT, Carl: *The Nomos of the Earth*, Telos Press Publishing, New York, [1957] 2006, 336–350.
49. SCHMOLLER, Gustav von: The Idea of Justice in Political Economy, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 4, Mar., 1894, 1–41.
50. SMITH, Adam: *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, The Third Volume, Charles Knight & Co., London, [1776] 1843.
51. SOMLÓ Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*, második kiadás, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1907.
52. SPENGLER, Oswald: *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*, I. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, [1918] 1995.
53. SZIGETI Péter: *Világrendszernézöben. Globális „szabad verseny” – a világgazdaság jelenlegi stádiuma*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2005.
54. TÖNNIES, Ferdinand: *Közösség és társadalom*, Gondolat Kiadó, Budapest, [1885] 2004.
55. WAPSHOTT, Nicholas: *Keynes és Hayek. Az összecsapás, amely meghatározta a modern közgazdaságtant. A nagy válságtól a nagy recesszióig*, Napvilág Kiadó, Budapest, [2011] 2014.
56. WEBER, Max: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
57. ZELLER Gyula: *Létezik-e Smith probléma, avagy mennyire egységesek Adam Smith nézetei?*, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézete, Pécs, 2009.

Dr. Pongrácz Alex PhD, (pongracz.alex@uni-nke.hu) a jogi egyetemi végzettséget igazoló oklevelét 2012-ben a győri Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karán szerezte meg, summa cum laude minősítéssel. A PhD-cím használatára feljogosító oklevelet 2016. március 17-én vette át, summa cum laude minősítéssel. 2012. szeptember 1-je és 2017. augusztus 31-e között a győri Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogelméleti Tanszékének munkatársa volt. 2017. június 1-jétől a *Magyar Bűnüldöző* című orgánium főszerkesztője. 2017. szeptember 1-jétől a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Kar Európai Állam- és Jogtörténeti Intézetének adjunktusa. 2016. január 6-ától a Győr-Moson-Sopron megyei Kereskedelmi és Iparkamara mellett működő Békéltető Testület tagja.

Fő kutatási területe az államelmélet, kiemelt figyelemmel a nemzetállamok változó világban betöltött szerepére és lehetőségeire. A Magyar Tudományos Művek Tárában jelenleg 33 közleménye található meg, államelméleti, gazdaságpolitikai, jogtani, illetve kriminálszociológiai témakörökben.